

Přehledové studie

ŠIKANOVÁNÍ JAKO PSYCHOLOGICKÝ PROBLÉM

PAVEL ŘIČAN

Psychologický ústav AV ČR

ABSTRACT

Bullying as a psychological problem

P. Řičan

The aim of the study is to draw attention to bullying as a serious social phenomenon which in some countries already has become object of lively interest of psychologists and workers in education. After pointing to the intricacies of defining bullying and after a sketch of its phenomenology, main research topics representing different possibilities to tackle the

problem are introduced. Selected illustrative results of empirical investigations are also mentioned. Theoretical problems connected with bullying are stressed and several explanatory hypotheses are offered.

Key words:

bullying,
aggression.

Klíčová slova:

šikanování,
agrese

ÚVODEM

Specifický druh agrese zvaný šikanování (nebo také šikana, i šikan) budí v poslední době zvýšenou pozornost veřejnosti (a médií) i kompetentních míst, zejména v armádě (Cvrček et al., 1990; Šikanování . . ., 1992) a v resortu ministerstva spravedlnosti (Štěchová, Veverka, 1992). Není jasné, zda je současný zájem o tuto problematiku u nás pouze důsledkem jejího nedávného odtabuizování (ideologické důvody tabuizace čekají teprve na analýzu — a nejde jen o ideologii komunistickou), nebo také rostoucí frekvence šikanování a brutality agresorů, jak soudí řada laiků i odborníků. V každém případě však šikanování vyžaduje psychologickou analýzu. Zřejmé jsou motivy praktické: Je nepravděpodobné, že by mu bylo možno úspěšně čelit jen prostou represí a nabízejícími se organizačními opatřeními, aniž bychom jev podrobně popsali a porozuměli mechanismům, jež k němu vedou, i jeho širším souvislostem. Přitom je šikanování hrubým porušováním základního lidského práva na bezpečí před útlakem a velmi často se při něm i děti dopouštějí jednání, které nutno kvalifikovat jako tresný čin. Neméně závažné jsou však i teoretické motivy: Šikanování je zvláštní druh výrazně asymetrické interpersonální agrese, jehož rozbor může přispět k obecnějšímu poznání agrese jako sociálně psychologického jevu, dynamiky agresivní interakce, motivačních a jiných osobnostních podmínek agresivního jednání a jeho následků.

Došlo: 30. 12. 1992; P. Ř.; Psychologický ústav — pobočka 1, 110 00 Praha 1, Husova ul. 4

Šikanování (anglicky bullying) se obvykle definuje jako agrese, které se dopouští jedinec nebo skupina vůči jedinci nebo skupině víceméně bezbranným, ať už pro fyzickou nebo jinou slabost nebo nemožnost účinné obrany. Jedinci i skupiny se mohou stát obětí i díky roli, ve které jsou vůči agresorům, zejména jako „bažanti“ vůči „mazákům“. Za charakteristické se považuje opakování agrese vůči téže oběti. Obtíže jsou s určením způsobu a míry agrese, jež rozhodují o tom, zda lze určité jednání považovat za šikanování. Nejtypičtější je hrubé fyzické násilí nebo ponižující manipulace, jako např. obnažení před skupinou. Oběť však může být také hrozbou násilí donucena k jednání, které ji ponižuje nebo jinak traumatizuje, např. požití výkaly nebo někoho zbit, poskytovat ponižující služby nebo vydat něco ze svého majetku. Kruté ovšem mohou být i nadávky a hrubý posměch; nemusí být snadné určit hranici mezi takovýmto posměchem a běžným škádlením (teasing; viz Mooney et al., 1991). Zde narážíme na neurčitost samotného pojmu agrese, kterého se užívá k definici šikanování jako rodového pojmu (Říčan, v tisku). Někteří autoři sem zahrnují i pomluvu a různé drobné intriky, které se někdy uvádějí jako běžná „technika“ šikanování mezi dívkami (Besag, 1990). Jedinec bývá v tomto případě poškozen vyloučením ze žáadoucích skupinových aktivit, ostrakizací. Pak lze mluvit o nepřímém šikanování (Olweus, v tisku). Celkově je v literatuře patrná tendence zahrnout pod pojem šikanování co nejširší spektrum poškozujícího jednání. Klasik výzkumu v této oblasti, skandinávský psycholog Dan Olweus, rozšířil po této stránce definici šikanování na velmi široce pojatou „negative action“, kam zahrnuje i postižení oběti tím, že není splněno její přání (Olweus, v tisku). Někdy se mluví i o šikanování učitelů žáky (Sparks, 1983, Besag, 1990) nebo se za šikanování označuje jednorázové ztýrání spolužáka, který má být přinucen k nějakému ústupku (Walford, 1989), případně terorizování skupiny, např. školní třídy, rváčskou bandou.

Definice šikanování musí vycházet i ze sociokulturní typologie jevů, jež přicházejí v úvahu jako jeho specifické druhy nebo jako jevy jemu příbuzné. To jsou zejména:

1. Šikanování občana úředníkem, zaměstnance nadřazeným apod. Jde o zbytečné lpění na liteře předpisů, o neochotu, spojenou často s arogancí a ponižováním atd. V tomto smyslu se termín šikanování běžně užívá, rozumí se jím však řada psychologicky zřejmě heterogenních jevů. Partneři nemusí být ani v přímém kontaktu, v tomto smyslu lze šikanovat i písemně.

2. Iniciační rituály spojené s krutostí. Mohou být tradiční, důstojné, plnící důležitou socializační funkci (obřizka, některé indiánské rituály dospělosti), nebo zvrhlé („povinné“ zbití nového vězně na cele nebo chovance v „pastáku“).

3. Šikanování vojenských „bažantů“. Tento jev připomíná iniciaci, liší se však od jinak známých iniciačních obřadů svým trváním, zpravidla několikaměsíčním. Typické je zde fyzické týrání, ponižování, nucení k vysilujícím cvikům a k více či méně nedůstojnému posluhování, případně i finanční vydírání. Aktéry šikanování bývají „mazáci“, ale někdy i důstojníci; je pak plynulý přechod mezi šikanováním a nadměrně tvrdým výcvikem. Po příchodu nových „bažantů“ se z šikanovaných běžně stávají šikanující (Cvrček et al., 1990). Tento systém je častý

i mezi uční, zejména v internátech. Někteří nižší důstojníci si stěžují na šikanování od vyšších důstojníků, jež nemá povahu fyzického násilí; jde o verbální hrubost, ponižování, nucení k nesmyslným výkonům atd. Je možno říci, že v armádě je šikanování nedeklarovanou, ale zvykově hluboce zakotvenou součástí stylu řízení. Přispívá patrně k vypěstování slepé poslušnosti.

4. Šikanování ve vězení, zpravidla mezi vězni na cele. Může být velmi kruté. Někdy bývá spojeno s vynucováním homosexuálního styku. Z nedávné doby máme záznam o pozvolném umučení mladistvého jeho spoluvězni v ruzyňské věznici (Surovátková, 1991). Vězení je ovšem instituce, kde dochází k agresi, více či méně násilné, často, různým způsobem a z různých důvodů. Jedinci jsou například vězeňskou mafii nuceni podílet se na pašování drog nebo krádežích a jiném protizákonném jednání a jejich povolnost je vynucována hrozbou násilí, jejíž realnost se čas od času prokazuje „potrestáním“ jedince, který se vzepřel nebo selhal. Zbytečné obtěžování a ponižování patří navíc často k běžné rutině této instituce.

5. Šikanování ve školách a zejména v internátech. K tomuto typu se vztahuje většina publikací, patrně proto, že je relativně nejlépe přístupný zkoumání a nejrozšířenější, a patrně i Olweusovou zásluhou. Šikanovat se začíná už v mateřské škole (Chazan, 1989). Podobně jako jiné typy, je třeba i šikanování ve škole odlišit od jiných projevů agrese. Především je zde běžná antagonistická interakce mezi chlapci stejně nebo přibližně stejně silnými, motivovaná nejrozličnějším způsobem (moc, prestiž, sporný předmět), dále násilí silného vůči slabému, který má být o něco připraven nebo k něčemu donucen; útlak slabších jedinců nebo i celé skupiny koalicí několika jedinců, prosazovaný vedle jiných prostředků také příležitostným násilím, jež může mít i povahu trýznění bezbranných. K trýznění dochází i v rámci konfliktu mezi skupinami, kdy má motivaci analogickou jako u dospělých mučení válečných zajatců. Případy, kdy si pedagog na dítě „zasedne“, se mohou vyhroutit v nebezpečné psychické trýznění, na které se běžný pojem šikanování dobře hodí. Z Japonska jsou dokonce hlášeny případy žáků zabitých šikanujícím pedagogem (Schoolland, 1986). Walford (1989) popisuje poměry v anglických chlapeckých internátních školách v tomto a zejména minulém století. Zde násilí, včetně tělesných trestů, dlouho hrálo značnou úlohu ve vztazích mezi pedagogy a žáky i mezi žáky navzájem a mělo své ustálené místo v udržování mocenské struktury těchto institucí, podobně jako tomu bývá v armádě. (Starší žáci měli nad mladšími značnou pravomoc.) Tento systém zahrnoval určitou formu permanentního institucionalizovaného šikanování. Pozoruhodné je klasické Musilovo (1906) literárně-psychologické vyličení případu šikanování na pruské chlapecké škole, které bylo spojeno s homosexualitou, v oné době v tomto prostředí nijak výjimečnou. V dětských skupinách se dále vyskytují vztahy s výraznou mocenskou asymetrií, kdy zejména chlapec nějakým způsobem slabý je pod ochranou silného jedince, k němuž citově lne, od něhož si však zároveň nechává líbit různé ústrky a ponižování připomínající šikanování a jemuž slouží jako otrok i jako „dvorní šašek“. Zvláštní kvalitu představuje konečně šikanování dívek ze strany chlapců, pokud zahrnuje prvky zájmu o druhé pohlaví.

6. Týrání dětí v rodině. Tento jev vykazuje všechny znaky šikanování, ať už jde o vztahy mezi rodiči a dětmi nebo o sourozenecké vztahy. Vžil se pro něj ovšem jiný mezinárodní termín (abuse) a jeho zkoumání

vychází z jiné tradice. Nelze vyloučit, že by propojení obou proudů studia přineslo cenné výsledky, podmínkou toho ovšem bude překročení úzce pragmatického zaměření směrem k teoreticky orientovanému, zobecňujícímu základnímu výzkumu.

Je zřejmé, že příliš široké definice šikanování ztěžují psychologickou analýzu usilující o jednotný výklad tohoto jevu, i když v pedagogické i jiné praxi může být ovšem prospěšné potírat současně nejružnější druhy ubližování a krutosti mezi dětmi, adolescenty nebo dospělými, ať už pod jakýmkoli společným označením. Budeme proto v této stati, vzhledem k tomu, že se hodláme soustředit na problematiku školních dětí, mluvit o šikanování pouze v tom smyslu, že

1. jde o přímou agresi „tváří v tvář“, spočívající ve fyzickém násilí nebo v hrozbě fyzickým násilím, v hrubém posměchu, ponižování nebo jiné psychotraumatizaci;
2. oběť není schopna účinné obrany pro tělesnou nebo jinou slabost nebo pro převahu skupiny agresorů;
3. oběť je předmětem této agrese opakovaně, a to ze strany téhož agresora nebo skupiny agresorů.

Podané vymezení je do jisté míry libovolné a prozatímní. Jeho funkčnost by se měla ukázat v následujícím výkladu. Podrobný rozbor definiční problematiky podáme ve zvláštní studii (Říčan, v přípravě).

DOSAVADNÍ VÝZKUMY ŠIKANOVÁNÍ NA ŠKOLÁCH

Na šikanování mezi školními dětmi jako na závažný společenský problém první upozornil polopopulární články švédský lékař Heine-
mann počátkem sedmdesátých let. Zveřejněné sebevraždy obětí v této zemi pak pobouřily veřejnost natolik, že byla podniknuta celostátní kampaň proti šikanování a byly uvolněny prostředky pro rozsáhlý výzkum. Vedl jej Dan Olweus, který dosud longitudinálně sleduje 900 tehdy vyšetřených chlapců (Olweus, v tisku). Mezinárodní veřejnost byla informována jeho knihou z roku 1978. Koncem osmdesátých let se objevují první publikace mimo Skandinávii: ve Velké Británii, Spojených státech, Japonsku a Austrálii.

Tématem dosavadních výzkumů, jichž v posledních letech valem přibývá, byly dosud zejména:

1. Výskyt šikanování mezi dětmi z hlediska věku, pohlaví, sociologicky charakterizované lokality a fungování školy:

Na vzorku 150 000 norských školáků zjistil Olweus (1991a), že v roce 1983 bylo 9 % žáků základní školy pravidelně obětí šikanování a 7–8 % se na něm podílelo aktivně. (Ve Švédsku byla situace ještě o něco horší, viz Olweus, 1991a, b). Procenta obětí (nikoliv procenta agresorů) klesala s věkem a chlapci byli jak oběťmi, tak také (a zejména) agresory častěji než dívky; dívky byly také šikanovány častěji chlapci než dívkami. To odpovídá i našim výsledkům (Říčan et al., v tisku, b). Boulton a Smith (1991) však našli v Británii stejné procento šikanovaných dívek jako chlapců, podobně jako Madonna et al. (1989) ve Spojených státech. Olweus dále soudí, ačkoli přiznává, že pro to nemá spolehlivé přímé doklady, že šikanování na školách v posledních 10–15 letech přibývá a jeho formy jsou stále hrubší. Irské výsledky (O'Moore, Hillery, 1989) souhlasí zhruba s Olweusem, zatímco britské, australské a kanadské studie (Boulton, Underwood, 1992, Yates, Smith 1989, Stephenson, Smith,

1989, Smith 1991, Rigby, Slee, 1991, Ziegler, Rosenstein—Manner, 1991) přináší vyšší údaje. První výsledky, získané u nás v roce 1992 (Klicperová, Koucká, v přípravě), jsou vcelku ve shodě s Olweusovými údaji a živý zájem učitelů (zčásti i školských úřadů) o práci našeho výzkumného týmu svědčí o tom, že problém je i u nás velmi naléhavý. A kdyby byla naše psychopatologie orientována více ekologicky (respektive interpersonálně), tvořily by šikanované děti patrně nejvíce frekventovanou diagnostickou kategorií.¹⁾ Olweus dále nezjistil častější výskyt šikanování ve velkoměstech (největší zkoumané velkoměsto však mělo jen 450 tisíc obyvatel). Finské údaje (Lagerspetz et al., 1982) potvrzují Olweusovy závěry, že nehraje roli ani velikost školy a počet žáků ve třídě. Rozdíly ve výskytu šikanování mezi školami stejného typu nebyly dosud vysvětleny. Status agresora i status oběti bývá značně stabilní (Boulton, Underwood, 1992, Lane, 1989).

2. Individuální charakteristiky šikanujících a šikanovaných dětí, jejich fyzické vlastnosti a osobnost:

Skutečnost, že status agresora i oběti je značně stabilní a není tedy jen situační záležitostí, vede přirozeně k otázce, co v dětské osobnosti predisponuje jedince k tomu, že se stává obětí nebo aktérem šikanování. Olweus (1992 a) zjistil — na základě vzpomínek matek — „slabý temperament“, tj. bázlivost a senzitivitu, v raném dětství šikanovaných. Z tělesných vlastností hraje podle něj (1991 b) roli jen malá tělesná zdatnost, Lagerspetz et al. (1992) zjistili však častější obezitu a jiní autoři mluví mimo jiné o rasovém šikanování. Úzkost a nedostatek sebevědomí obětí lze podle dosavadních znalostí považovat za následek šikanování stejně jako za jeho příčinu. Podrobnější zkoumání vyžaduje existence dvou typů obětí: pasivních a provokativních (Olweus, 1978, 1991b). Podle finských badatelů (Björkqvist et al., 1982) oběti popisují sebe semy jako depresivní, málo inteligentní a neatraktivní a projevují pocity méněcennosti.

Šikanující jedinci jsou často všeobecně agresivní k vrstevníkům, učitelům i rodičům a sourozencům. Bývají od raného dětství temperamentově impulzivní, dominantní a málo empatictí. Mají, jak je nasnadě, pozitivní vztah k agresi (Lagerspetz et al., 1982). Pod jejich „tvrdou slupkou“ se zpravidla neskrývá, jak mívají laici sklon soudit, úzkost a nejistota, ani pocity méněcennosti, jsou zpravidla sebejistí (Olweus, 1980, 1981, 1984). V citovaném výzkumu Björkqvista a spolupracovníků agresoři popisovali sebe samy jako dominantní a impulzivní.

3. Minulé a současné rodinné prostředí šikanujících a šikanovaných dětí:

Agresoři, především chlapci, mívají podle Olweuse (1991a) citově chladné rodiče, kteří jim tolerují agresivní chování a užívají při jejich výchově násilí. (Je to však prokázáno jen pro všeobecně agresivní, nikoli speciálně pro šikanující jedince.) Vztah k sociekonomickému statu nebyl podle Olweuse (1991a) prokázán. Besagová (1990) považuje chladnou matku za nejvýznamnější příčinu šikanování u chlapců. Podle našeho

¹⁾ Šikanování ovšem poškozují psychicky a morálně všechny děti, v jejichž přítomnosti se děje, nebo které vědí, že k němu v jejich okolí beztrestně dochází. Výchova k lidským právům se za těchto okolností stává paskvilem.

výzkumu (Říčan et al., v tisku, a) šikanují především ti chlapci, kteří vidí své otce jako chladné a hostilní, což by svědčilo pro psychoanalytickou hypotézu identifikace s agresorem; vztah šikanování k chování matky nebyl u chlapců významný. Šikanující dívky viděly své otce také jako hostilní a navíc jako direktivní a neposkytující autonomii; vztahy k chování matky byly i zde nevýznamné.

V rodinách chlapeckých obětí shledával Olweus již v prvních výzkumech (1978) málo maskulinní atmosféru, jež inhibuje agresi. Nejnověji (1992a) zdůrazňuje v jejích rodinné anamnéze mateřskou hyperprotektivitu, zčásti patrně vyvolanou tím, co nazývá „slabý temperament“ a, rovněž v anamnéze, negativní postoj otce k dítěti s následnou nedostatečnou identifikací dítěte s otcem. (Pro dobu, kdy byl výzkum konán, však uvádí (1991a) blízký kontakt a pozitivní vztah s oběma rodiči.) Troy a Sroufe (1987) a Renken et al. (1989) vztáhli viktimizaci předškolních dětí k typu citové vazby na rodiče: Nejpravděpodobnější je, že oběťmi se stávají děti s uhýbavě-nejistým připoutáním, jimž chybí sebedůvěra. Lagerspetz et al. (1982) zjistili, že oběti tráví poměrně mnoho času s rodiči.

V našem vlastním výzkumu, založeném na výpovědích dětí, se ukázal — pouze u dívek — vztah mezi statem oběti a direktivním postojem matky. Otcové se těmito dívkám jeví jako málo citově přiklonění, hostilní, direktivní a poskytující málo autonomie (Říčan et al., v tisku, a).

4. Šikanování z hlediska sociální skupiny:

Skupinovou dynamikou procesu šikanování se zabýval Olweus (1978). Šikanuje-li celá skupina, dochází podle něj k „sociální nákaze“, oslabují se inhibice vůči agresivnímu chování a pocit osobní odpovědnosti a mění se názory dětí na šikanování, na agresory (Cairns et al., 1988) a na oběť. Podobné pozorování vyjádřila lapidárně pražská psycholožka D. Vitinová (1992): Třída, ve které dochází k šikanování, často „zdivočí“.

Sociometrické postavení aktérů šikanování je průměrné, možná dokonce lehce nadprůměrné, zatímco oběti jsou odmítány (Boulton, Smith, 1991). Naše předběžně zpracované výsledky to potvrzují. Z těchto zjištění lze usoudit, že agresori tohoto typu (na rozdíl od agresorů, kteří napadají víceméně kohokoli) budí u části dětí sympatie, nebo že skupina toleruje šikanování spíše sympatickým než nesympatickým jedincům. Podobně oběti mohou být odmítány buď proto, že jsou oběťmi, nebo se naopak oběťmi pro svůj špatný sociometrický status stávají (nikdo se jich nezastane). Praxe ovšem potřebuje výzkumy, které rozhodnou mezi těmito alternativami.

5. Účinnost různých forem intervence:

Celonárodní kampaň proti šikanování v norských školách snížila jeho výskyt asi o polovinu, přičemž výsledky byly výraznější po dvou letech než po jednom roce. Zároveň s šikanováním ustoupilo i jiné antisociální chování jako krádeže, vandalismus a záškoláctví (Olweus, 1991a). Tento nálezk kontrastuje s chudými výsledky dvacetiletého úsilí badatelů, kteří se snaží vytvořit metody omezující agresivní chování na bázi sociálně—kognitivního přístupu (Rose—Krasnor, 1991). Olweus doporučuje polypragmatický přístup, kombinující akce zaměřené zároveň na individuum, rodinu, školní třídu, učitelský sbor i veřejnost a zahrnující diskusi s třídou facilitující prosociální jednání, stimulaci

empatie, brožurku pro rodiče, instruktáž třídních učitelů a řadu dalších opatření. Za nejsilnější účinný faktor tohoto přístupu považujeme aktivizaci autoregulačního (autosanačního) potenciálu zúčastněných společenských struktur.

6. Názory a postoje dětí k šikanování:

Výzkumy v této oblasti (plodný by zde mohl být pojem sociální reprezentace, viz Campbellová et al., 1992) byly donedávna zanedbávány. Jde o téma devadesátých let. Australští badatelé Rigby a Slee (1991) zjistili, že děti většinou odsuzují šikanování, v jejich názorech jsou však značné individuální rozdíly, přístupné faktorové analýze. Dospěli ke třem faktorům: 1. Pohrdavé odmítání obětí, 2. Pozitivní vztah k šikanování, jež se jeví jako zábavná podívaná, 3. Pozitivní vztah k pomoci obětem šikanování. Část faktorované variance byla dána rozdíly mezi pohlavími: Chlapci častěji pohrdali oběťmi, viděli v šikanování vítanou legraci atd.

Britští autoři Boulton a Underwood (1992) kladli agresorům, obětem a nezúčastněným dětem otázky týkající se motivace šikanování a pocitů, které mívají agresori a oběti. Z jejich výsledků lze soudit, že agresori mají slabou empatii, omlouvají své jednání tím, že k němu bývají vyprovokováni (podle Olweuse, 1978, „provokující oběti“ skutečně tvoří asi pětinu všech obětí) a svým jednáním usilují o pocit moci. Podrobnější obraz tohoto jevového pole se snažíme získat zjemněním metodiky uvedených autorů (Myšková, Říčan, v přípravě).

7. Následky šikanování pro vývoj osobnosti:

Jaký je pravděpodobný další vývoj osobností obětí šikanování a agresorů? Longitudinální výzkum ukázal, že status oběti se nepřenáší do dospělosti (Olweus, 1992 a). Možnost zvolit si prostředí podle vlastní vůle vede patrně k tomu, že bývalé oběti se vyhnou situacím, v nichž by mohly znovu podobně trpět. Jejich zařazení mezi vrstevníky v dospělosti je i jinak průměrné. Úzkost, která u nich byla v dětství zvýšena, se dostává k normě. Byly však u nich prokázány zvýšené depresivní tendence a nedostatek sebevědomí (sebeúcty). Prostý kauzální nexus mezi statem oběti v dětství a těmito charakteristikami lze stěží považovat za definitivně prokázaný, je však zcela plauzibilní, jak lze soudit např. z poznatku, že u obětí je význačný chronický pocit ponížení (Boulton, Underwood, 1992).

Šikanující chlapci — podobně jako chlapci všeobecně agresivní — mají čtyřikrát větší pravděpodobnost závažného kriminálního chování v dospělosti než kontrolní skupina (Olweus, 1991a).

8. Teorie šikanování:

Původní psychologický zájem o šikanování byl převážně pragmatický. Olweusovi jde zejména v posledních letech takřka výlučně o to, jak toto zlo vymýtit ze škol. Zanedbávání teoretické analýzy je v této oblasti běžné, podobně jako ve většině současných výzkumů lidské agrese mimo laboratoř vůbec. Teoretické předpoklady nacházíme většinou jen jako implikace ve volbě výzkumných témat a postupů, v interpretaci výsledků a v opatřeních doporučovaných k prevenci a eliminaci šikanování.

Důvody jsou patrně převážně iracionální a „ideologické“. Můžeme mluvit o patologizaci agrese, která se jeví jako něco stojícího mimo normu a vymykajícího se „normální“

zákonitostí, podobně jako psychopatologické symptomy v tradiční psychiatrii, tedy jako něco, co je nesmyslné a pro vědce irelevantní.

Pozornost zaslouží především názor, že kořeny šikanování je třeba hledat v sociokulturních faktorech, v běžné praxi, v postojích a normách určujících každodenní jednání a fungování institucí, v nichž k němu dochází. Tento názor nacházíme — byť sporadicky — i v literatuře. Lane (1989) například v souvislosti s šikanováním upozorňuje na to, že maskulinita jako sociální norma bývá spojována s tvrdostí a bojovností. Každý pozorovatel chlapecké skupiny si ostatně všimne ustavičných drobných agresivních akcí, bez nichž jako by ani nebyla možná normální komunikace (Besag, 1990). Chlapec, který této normě nevyhovuje, budí nelibost, protože svým chováním neguje stereotyp mužnosti (Askew, 1989). Sklony a přání, které jsou s tímto stereotypem v rozporu, je podle socializačního scénáře naší kultury třeba vytěsnit. Tomu slouží negativní identifikace s nemužným jedincem. Aktivně participovat na šikanování nebo i se souhlasem k němu přihlížet znamená utvrzovat se v této negativní identifikaci a usnadňovat si tak ono „povinné“ vytěsnění. Odpovídající postoj lze heslovitě vyjádřit: „Je dobře, když srab dostane zabrat!“ Tento postoj ostatně implicitně, ne-li explicitně, vyjadřují i někteří pedagogové, zejména učitelé tělesné výchovy.

Jinou možnost, jak teoreticky uchopit fenomén šikanování, představuje evoluční, resp. sociobiologický přístup (např. MacDonald, 1988), tj. snaha určit funkci agrese fylogeneticky či antropogeneticky. Šikanování by bylo v této souvislosti možno vidět jako atavistickou reakci skupiny na jedince nějakým způsobem (zjevem nebo chováním) odlišného od ostatních. Podobně reaguje stádo nebo hejno, když ze sebe vylučuje odlišného jedince, jehož účast v reprodukci by mohla ohrozit genom (známý fenomén bílé vrány).

Na tuto možnost navazuje psychohistorický přístup. Blažek (1991) vyslovil domněnku, že šikanování „bažantů“ na vojně je iniciační rituál, „související se samými základy společenského života“, avšak barbarsky (regresivně) zvrhlý do podoby, ve které „obnovuje sociální logiku kmene s jeho vertikální mocenskou hierarchií a vládou fyzické síly“.

Prosté teoretické racionále má vysvětlení šikanování tělesnými tresty (Pross, 1988): Šikanování mezi dětmi lze vykládat jako napodobení tělesného trestu, při kterém silný týrá slabého, ať už v rodině nebo ve škole. Platí-li tento výklad, je přísně kontraindikován tělesný trest za šikanování.

Vysvětlovat šikanování jako ustavování nebo ověřování mocenské hierarchie ve skupině (pecking order) není podle našeho názoru slibné. O postavení v hierarchii se utkávají přibližně rovnocenní soupeři. V ptačím hejnu se někdy dokonce jedinec v hierarchii mnohem výše postavený staví na stranu slabšího proti silnějším.

Je možné uvažovat o šikanování — zejména děje-li se ve dvojici — jako o sadomasochistické interakci v psychoanalytickém pojetí, podle kterého sadomasochismus není výjimečný jev, nýbrž patří — byť obyčejně v malé míře a v nerozvinuté formě — k pudové výbavě většiny lidí (Laplanche, Pontalis, 1983). Tímto směrem ukazuje i zmíněný vulgární výraz „buzerace“, užívaný pro určitou formu šikanování a zmíněné spojení šikanování s homosexuálním využíváním ve vězení.

V adlerovské tradici je možno uvažovat o šikanování v souvislosti s motivem moci. Předpoklad, že agresor je k němu motivován pocitem

velké mocenské převahy, kterou má nad obětí zejména tehdy, když ji týrá, se zdá zcela plauzibilní.

V některých případech by šikanování mohlo být založeno na mechanismu scapegoating (Besag, 1990), který známe z psychologie rodiny. Sloužilo by pak upevnění skupinové koheze na účet oběti.

Týrání bezbranného může být motivováno vzrušením nejen sadistickým, nýbrž i zcela nesexuálním. Lze mluvit o hladu po podnětech, zvědavosti, chtivosti senzace atd. (Klicperová, v tisku).

LITERATURA

- Askew, S. (1989): Aggressive behavior in boys: to what extent is it institutionalized? In: D. P. Tattum, D. A. Lane (Eds.): *Bullying in schools* (pp. 59–71). Stoke-on-Trent: Trentham Books
- Besag, V. E. (1990): *Bullies and victims in schools*, Philadelphia: Open University Press
- Blažek, B. (1991): Odkud přichází krutost. *Přítomnost*, č. 4, 27
- Boulton, J., Smith, K. (1991): Bullying and withdrawn children. In: P. — Varma (Ed.): *Truants from life: Theory and therapy*. London: Fulton
- Boulton, M. J., Underwood, K. (1992): Bully/victim problems among middle school children. *Brit. Journ. Educ. Psychol.* 62, 73–87
- Cairns, R. B., Cairns, B. D., Neckerman, H. J., Gest, S. D., Gariepy, J. (1988): Social networks and aggressive behavior: Peer support or peer rejection. *Devel. Psychol.* 24, 815–823
- Campbell, A., Muncer, S., Coyne, E. (1992): Social representation of aggression as an explanation of gender differences. *Aggr. Beh.* 18, 95–108
- Greenbaum, S., et al. (1989): *Set straight on bullies*. Malibu, CA: National School Safety Center
- Chazan, M. (1989): Bullying in the infant school. In: D. T. Tattum, D. A. Lane (Eds.): *Bullying in schools* (pp. 33–43). Stoke-on-Trent: Trentham Books
- Klicperová, M.: Antisocial behavior and creativity: Common motivational roots? (v tisku)
- Klicperová, M.: Koucká, T.: Výskyt a formy šikanování na pražských školách (v přípravě)
- Lagerspetz, K. M., Björkqvist, K., Berts, M., King, E. (1982): Group aggression among school children in three schools. *Scand. Journ. Psychol.* 23, 45–52
- Lane, D. A. (1989): Bullying in school: The need for an integrated approach. *School Psychol. Internat.* 10, 211–215
- Laplanche, J., Pontalis, J.-B. (1983): *The language of psycho-analysis*. London: Hogarth Press
- Madonna, S., Jr., et al. (1989): Bully—victim composition in students in a department of defense elementary school. Annual convention of the Southwestern Psychological Association
- Mooney, A., Creaser R., Blatchford, P. (1991): Children's views on teasing and fighting in junior schools. *Educ. Res.* 33, 103–112
- Olweus, D. (1978): *Aggression in the schools: Bullies and the whipping boys*. New York et al.: Wiley
- Olweus, D. (1980): Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys: A causal analysis. *Devel. Psychol.* 16, 644–660
- Olweus, D. (1981): Bullying among school boys. In: N. Cantwell (Ed.): *Children and violence*. Stockholm: Akademilitteratur (podle: Olweus, 1991)
- Olweus, D. (1984): Aggressors and their victims: Bullying at school. In: N. Frude, H. Gault (Eds.): *Disruptive behavior in schools*. New York: Wiley (podle: Olweus, 1991)
- Olweus, D. (1987): Bully/victim problems among schoolchildren in Scandinavia. In: J. P. Myklebust, R. Ommundsen (Eds.): *Psykologprofesjonen mot ar 2000*. Oslo: Universitetsforlaget
- Olweus, D. (1991 a): Bully/victim problems among school children: Basic facts and effects of a school based intervention program. In: D. J. Pepler, K. H. Rubin (Eds.): *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 411–448) Hillsdale, N. J.: Erlbaum
- Olweus, D. (1991 b): Victimization among school children. In: R. Baenniger (Ed.): *Targets of violence and aggression* (pp. 45–102). North-Holland: Elsevier Science Publishers
- Olweus, D. (1992 a): Victimization by peers: Antecedents and long-term outcomes. In: K. H. Rubin, J. B. Asendorff (Eds.): *Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood*. (pp. 315–341) Hillsdale, N. J.: Erlbaum
- Olweus, D. (1992 b): Osobní sdělení
- Olweus, D.: Bullying among schoolchildren: Intervention and prevention. In: R. D. Peters et al. (Eds.): *Aggression and violence throughout the life span*. New York: Sage (v tisku)

- O'Moore, A. M., Hillery, B. (1989): Bullying in Dublin schools. *Irish Journ. Psychol.* 10, 426—441
- Pross, M. N. (1988): To paddle or not to paddle. *Learning*, 17, 3, 42—49
- Rigby, K., Slee, P. T. (1991): Bullying among Australian school children. *Journ. Soc. Psychol.* 131, 615—627
- Rose—Krasnor, L. (1991): Social cognitive treatment programs. In: D. J. Pepler, K. H. Rubin (Eds.): *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 380—386) Hillsdale, N. J.: Erlbaum
- Říčan, P.: K teorii agrese (v tisku)
- Říčan, P., Klicperová, M., Kožený, J., Koucká, T.: Family relationships of the bullies and the victims: Children's view (v tisku, a)
- Říčan, P., Klicperová, M., Kožený, J., Koucká, T.: Bullies and their victims: The problem of identification (v tisku, b)
- Schoolland, K. (1986): Ijime: The bullying of Japanese youth. *Internat. Educ.* 15, 2, 5—28
- Sparks, J. P. (1983): Mobbing in an independent secondary boarding school. *Public Health*, 97, 316—19
- Smith, P. K. (1991): The silent nightmare: Bullying and victimisation in school peer groups. *The Psychologist*, 4 (podle Boulton, Smith, 1991)
- Sroufe, L. A. (1989): Early childhood antecedents of aggression and passive-withdrawal in early elementary school. *Journ. Personality* 57, 257—81
- Stephenson, P., Smith, P. K. (1989): Bullying in the junior school. In: D. P. Tattum, D. A. Lane (Eds.): *Bullying in schools*. Stoke—on—Trent: Trentham Books
- Šikanování ve vojenských kolektivech (1992). Konference FMO, Pacifistické ligy a dalších organizací, Praha, 21. 4. 1992
- Troy, M., Sroufe, L. A. (1987): Victimization among preschoolers: Role of attachment relationship history. *Journ. Amer. Acad. Child Adol. Psychiat.* 26, 166—72
- Vitínová, D. (1992): Osobní sdělení
- Walford, G. (1989): Bullying in public schools: Myth and reality. In Tattum, Lane, pp. 81—88
- Yates, C., Smith, P. K. (1989): Bullying in two English comprehensive schools. In: E. Roland, E. Munthe (Eds.): *Bullying: An international perspective*. London: David Fulton
- Ziegler, S., Rosenstein—Manner, M. (1991): *Bullying at school: Toronto in an international context*. Toronto: Toronto Board of Education

SOUHRN

Smyslem této studie bylo upozornit na šikanování jako na závažný společenský jev, který je v některých zemích předmětem živého odborného zájmu. Pojednali jsme stručně o definiční problematice a fenomenologii šikanování, podali jsme komentovaný výčet hlavních témat, která reprezentují různé možnosti psychologického uchopení tohoto jevu, a zmínili jsme přitom vybrané ilustrativní výsledky empirických výzkumů. Poukázali jsme na závažnost relevantní teoretické problematiky a uvedli jsme několik hypotéz, jež nabízejí explanaci šikanování.